

Horváth Ágnes

A zsolozsmaordinárium kutatása a matutinumáldások tükrében

A zsolozsma ordináriumához azon tételket soroljuk, melyek naponta ismétlődnek. Történeti fejlődése során a zsolozsmaordinárium szoros kapcsolatban állt a pszaltériummal. A pszaltérium, azaz a zsoltároskönyv a nyugati zsolozsma magja, legfontosabb és legősibb alkotórésze. Ez tartalmazza a 150 zsoltárt, melyeket a zsolozsmázó meghatározott rendben minden héten végigimádkozik. Kezdetben egyszerűen e könyvből mondták a zsolozsmát, a többi tudnivalót (a zsoltárok napokra és napszakokra való elosztását és a kiegészítő tételket) fejből tudták. A pszaltériumba később beírták a hetente ismétlődő tételket (pl. antifóna, himnusz) és sokszor az ordináriumot, vagyis a naponta ismétlődő szövegeket is. A zsolozsma eddig említett két rétege (a naponta ismétlődő ordinárium és a hetente ismétlődő pszaltérium) mellett folyamatosan gyarapodott a harmadik: az évente ismétlődő proprium. A középkorban uralkodóvá váló zsolozsma-könyvtípus, a breviárium mindhárom réteget tartalmazta, ezek alkották együtt a teljes zsolozsmaszöveget.

Horváth Ágnes (Budapest) egyházzénész az ELTE BTK Zenei Tanszékének adjunktusa, az ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoportjának tudományos munkatársa.

A zsolozsma ordináriumához a következő elemek tartoznak:

- a órák kezdése és befejezése
- az *officium capituli* (a prima befejezéséhez kapcsolódó káptalantermi szertartás)
- précesz (nagybőjti hétköznapok óráiban)
- bűnbánati zsoltárok (nagybőjti hétköznapok óráiban)
- szuffrágiumok (megemlékezések)
- Mária-antifónák
- matutinumáldások

A zsolozsma ordináriumát a napi használat miatt gyakorlatilag könyv nélkül tudták az érintettek. Nem minden esetben tartották fontosnak, hogy írásban rögzítsék, így nem is szerepel minden forrásban. Ha mégis leírták, nem kapott önálló fejezetet és nem volt kötött helye sem, szerepelhetett például a forrás elején, végén, vagy nagyobb részeinek határain.

Így az érdeklődő kutató kénytelen a teljes breviáriumot átlapozni (ami akár 1000 oldalt is jelenthet). Az ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoportja által létrehozott usuarium.elte.hu adatbázis valós segítséget nyújt erre a problémára: egyrészt egyetlen digitális felületen ad olyan sok forrást, hogy lehetővé válik a reprezentatív mintavétel, másrészt a források többségénél közöl egy sajátos, kutatói szempontú tartalomjegyzéket, melynek újdonsága, hogy a források részletes liturgikus tartalmának egységes rendszerű szűrését teszi lehetővé.

Az egységes kezelés eszköze a címkerendszer: a fejezetek eredeti latin címe minden sorban kiegészül egy címkével (*label* oszlop). Ilyen címkék például a *calendar* (kalendárium), a *Psalter* (pszaltérium) és a *blessings for lessons* (matutínum-áldások). Jelentősége abban áll, hogy ennek alapján kereshetővé válik a könyvenként eltérő sorrendben és címmel szereplő, ilyen mennyiségben egyébként áttekinthetetlen anyag. Ez a címkerendszer és használata, kategóriái az adatbevitel tapasztalatai és folyamatos együtt gondolkozás során kristályosodtak ki.

A címkékkal ellátott tartalomjegyzékekből az is kiolvasható, hogy a feldolgozott forrásokban a zsolozsmaordinárium nagyobb része a pszaltérium környékén (előtte és utána) hajlamos megjelenni, vagyis ragaszkodik történeti „szülőanyjához”, a pszaltériumhoz, amely eredetileg tartalmazta.

A matutínumáldások a zsolozsma elméletileg éjszaka énekelt, leghosszabb imaórájában, a matutínumban szerepelnek, annak olvasmányaihoz kapcsolódva (vasár- és ünnepnapokon a világi zsolozsmarításban 9 olvasmányhoz 9 áldás). Az olvasmányokat lektor énekli, aki a felolvasás előtt a celebránstól áldást kér a *Iube domne benedicere* (Kérlek, uram, áldj meg engem) szavakkal. A celebráns rövid, kéttagú, rímes imádsággal áldja meg a felolvasót. Például:¹

< - | -----6-5-7-7-7-,- | -----4-5-3-3-.

Evangé- li- ca lé- cti- o sit nobis salus et pro- té- cti- o!

(Az Evangélium olvasása legyen nekünk üdvösség és védelem!)

< - | -----6-5-7-7-7-,- | -----4-5-3-.

Benedícat nos omní- pot-ens Pa- ter et custódi- at sem-per!

(Áldjon és őrizzen meg minket a mindenható Atya mindenkor!)

Az áldásoknak saját dallamuk nem volt, olvasmánytónuson énekelték őket. Megszólítottjaik általában a Szentháromság személyei, máskor harmadik személyben és óhajtó módban említik Szűz Máriát vagy a szent evangéliumot.

A kutatás első lépése az adatok azonosítása és rögzítése, azaz a forrásokban található áldások adatbázisba rendezése. Tekintsük át, hogyan segítheti ezt a folyamatot a kutatócsoport által követett módszer!

A számos hagyomány számos forrását együtt láttató tárgymutatót az *usuarium.elte.hu* honlapon a *Ceremonies* menüpont alatt találjuk. A matutínumáldásokat a *blessings for lessons* címke jelöli. A címkére kattintva a látogató megjelenítheti mindazon források jegyzékét, melyek matutínumáldásokat tartalmaznak.

Szemléltetésül lássunk egy skandináv forrásból, az egykor dániai Lund érsekségének 1517-es breviáriumából² egy jellemző oldalt:

¹ *Liber Usualis*. Desclée, Tournai 1961. 120.

² *Breviarium Lundense nuper revisum atque castigatum*. Ioannes Philippe, Párizs 1517. (Det Kongelige Bibliotek, Koppenhága, R 665 8°) 27.

Benedictiones post primū nocturnū.
Benedictione perpetua benedicat nos pater eternus. Unigenitus dei filius sit nobis clemens et propitius. Spū sācti gratia dignetur illuminare actus sensus corda ⁊ corpora nostra.

Benedictiones post secundū nocturnū.
 Sancta trinitas et inseparabilis vnitas nos protegat et bñdicat. Ignē suā amous accendat deus in cordibus nostris Ad gaudia paradysi pducatur nos mīa dñi nostri iesu christi.

Post tertium nocturnū.
 Intellectū sc̄i euāgelii adaperiat nobis gratia ⁊ virtus spū sācti. Per hęc sc̄ta euāgelica dicta deleātur nostra vniuersa delicta. Ad societatem ciuū supernorum pducatur nos rector eorum.

Post tertium nocturnū qñ non habetur euāgelium.
 Qui est trinus ⁊ vn⁹ dei nobis sue gratie munus. De sede maiestatis benedicat nos filius dei patris Ad societate ciuū supernorū perducatur nos rector eorū

De domia i primo noct.
 Alma virgo virginū. Ora voce pla. Sc̄ta dei genitrix.

In secūdo nocturno.
 Stella maria maris succurre piūssima nobis. Quis colimus festū ipsa intercedat pro nobis ad dñm. Ad gaudia paradysi pducatur nos sc̄a maria mater iesu christi.

In.iii.no. qñ n̄ h̄t euāg.
 Casta pudica pia miseris miserere maria. Precibus suis mīris bñdicat nos filius dei patris. Ad societate ciuū supernorū pducatur nos regia āge.

Añā. de btā v̄gine dicenda post matutinas.
 Ave stella matutina peccatorū medicina mūdi princeps ⁊ regia sola virgo digna dici cōtra tela iūmici clypeū pone salutis tueri tulū virtutis. O spōsa dei electa esto nobis via recta ad eterna gaudia.

Añā de btā v̄gine.
 Sub tuū presidū confugim⁹ facta dei genitrix nostras deprecationes ne despicias in necessitatibus: sed a periculis cunctis libera nos semper virgo benedicta. **V**ersus ad placitū.

A feldolgozás következő, kutatói szempontból leglényegesebb lépése olyan táblázat szerkesztése, amely képes arra, hogy sokféleképpen, az összes fölmerülhető kérdés szerint rendezze a bejegyzéseket. Ennek alapfeltétele az, hogy minden információt külön mezőben rögzítsünk. Valamely előre kidolgozott, elvont rendszer helyett a forrásanyag tulajdonságai alakították ki a struktúrát.

Az oszlopokban a forrást azonosító adatok után az eredeti cím látható (*original title*, az eredetiben piros színnel), majd az *incipit* alatt a forrásban található sorrendben következnek a megfelelő címek alatt felsorolt áldások.

Ami a forrásban közvetlenül nem szerepel, az a már említett címkéhez hasonló, szintén metaadat-jellegű *assignation* oszlop. Az assignáció az áldás liturgikus szerepét, helyzetét rögzíti. Megtudható belőle, hogy az adott áldást milyen funkcióban használták általában, az egyik jeles időszakban vagy valamely ünnepen, és hogy a matutínium hányadik olvasmányához kapcsolódott.

30 egyházmegyes forrás került az adatbázisba ily módon, a latin rítusú Európa minden tájáról:

A 30 forrásban összesen mintegy 1000 áldás szerepel 250 különböző szöveggel. Ez a szám jóval nagyobb annál, amelyre az újkori gyakorlat ismeretében egy ordinárium-típusú, naponta ismétlődő műfajnál számít a kutató, és önmagában is jelentős visszajelzés arról, hogy a téma megérdemli az elmélyültebb vizsgálatot. A tételkészlet pontos mennyiségét egyébként szinte lehetetlen megállapítani, mert a részletes elemzés nyomán egy képlékeny, többféle szövegváltozatban élő anyag bontakozott ki. Jellegzetes variációs technika pl. a mondatzáró szintagma cseréje. A befejezés megváltoztatásával természetesen az áldás asszignációja is változik:

Ad gáudia paradísi perdúcat nos misericórdia Iesu Christi.	évközi idő
Ad gáudia paradísi perdúcat nos María, mater Iesu Christi.	Mária-ünnepek
Ad gáudia paradísi perdúcat nos Natívitás Dómini nostri, Iesu Christi.	karácsony, Úrnapja

A források csoportosítása után nagyon látványos különbség rajzolódott ki, amely a térképen így ábrázolható: a Rajna és a francia Alpok azt dél felé meghosszabbító, nyugati karéja kijelöl egy határvonalat; ennek mentén Európa a matutínumáldások használatában kettéválik egy nyugati és egy keleti oldalra.

Általánosságban kijelenthető, hogy Kelet-Európában kevés, Nyugat-Európában sok áldást használtak. Itália és Skandinávia úzusai (pl. Róma, Lund) a kelet-európai gyakorlathoz hasonlóan kevés áldást ismernek, számuk 10 és 30 között mozog. Nyugat-Európában átlagosan 30–60 áldást közöltek a források. Szélsőértékként érdemes kiemelni egy spanyol forrást, Burgos breviáriumát, amely egyedülálló módon 140 áldást közöl. A kelet-európai gyakorlatban kivételes Prága esete a maga 77 áldásával. A gyakran előforduló, népszerű áldások egész Európában elterjedtek, regionális különbség nem figyelhető meg. Van néhány ritka áldás, mely csak egy-egy úzushoz, országhoz vagy régióhoz köthető (ezen a területen különösen az ibériai úzusok jeleskedtek).

A kutatás legfontosabb feladata az volt, hogy választ adjon arra a kérdésre, vajon ordináriummként vagy propriummként viselkedik a matutínumáldás? Másképp megfogalmazva: csak néhány alapvető sorozat létezik-e, vagy időszakok és ünnepek szerint is differenciálódik a tételkészlet? Erre a kérdésre az asszignációk elemzésével lehet válaszolni. Minden forrásban létezik két alapvető sorozat: egy általános (vasárnapi és abból származtatott hétköznapi) és egy Szűz Máriáról szóló (Mária-ünnepeken, máriás kiszolozsmában, néha karácsonykor). Mellettük gyakran előfordul még egy hétköznapi vagy kisebb ünnepekre szánt összeállítás is. Ám a források fele, főként nyugat-európaiak egy másfajta igényt is jeleznek. A matutínumáldások gyakorlatában eddig birtokba nem vett területeket, „üres helyeket” is ki akartak tölteni: időszakokhoz és ünnepekhez is saját tételt rendeltek. Ez a jelenség a properizáció. Nyugaton tehát saját tételüket kapott az évközi idő nyári-őszi, illetve téli-tavaszi szakasza, a húsvéti időszak, és a legrangosabb ünnepek (például Mindenszentek, karácsony, vízkereszt, húsvét, Mennybemenetel, Úrnapja, Keresztelő Szent János).

A felsoroltak azt bizonyítják, hogy a műfaj —bár eredetileg a zsolozsma ordináriummrétegéhez soroltuk— propriumszerű jellegzetességeket is mutat.

Ehhez kapcsolódik a következő és egyben utolsó kérdés: az azonos szövegű áldások azonos funkcióban is szerepelnek-e az egyes hagyományokban, azonos ünnephez, sorozathoz kötődnek-e?

A két alapsorozat (vasárnapi, máriás) asszignációja erős. Létezik egy egyetemesen elterjedt alapkészlet, amelyből minden térségben hasonlóan válogattak. A vasárnapi alapsorozat tételsora például szinte teljesen megegyezik az itáliai térség két úzusában és a jóval távolabbi Bázelen:

Bázel c. 1490	Capua 1489	Róma 1599
1. nokturnus	1. nokturnus	1. nokturnus
Pater de caelis digne et benedicere nobis.	<i>Benedictione perpetua benedicat nos Pater aeternus.</i>	<i>Benedictione perpetua benedicat nos Pater aeternus.</i>
<i>Unigenitus Dei Filius sit nobis propitiuus.</i>	<i>Unigenitus Dei Filius nos benedicere et adiuvare dignetur.</i>	<i>Unigenitus Dei Filius nos benedicere et adiuvare dignetur.</i>
<i>Spiritus Sancti gratia illuminare dignetur corda et corpora nostra.</i>	<i>Spiritus Sancti gratia illuminet sensus corda nostra.</i>	<i>Spiritus Sancti gratia illuminet sensus et corda nostra.</i>

2. noktornus	2. noktornus	2. noktornus
Qui est trinus et unus conserat nobis sue gratie munus.	<i>Deus Pater omnipotens sit nobis propitius et clemens.</i>	<i>Deus Pater omnipotens sit nobis propitius et clemens.</i>
Qui neminem vult perire dignetur nos benedicere et custodire.	<i>Christus perpetuae det nobis gaudia vitae.</i>	<i>Christus perpetuae det nobis gaudia vitae.</i>
Dextera Dei Patris defendat nos ab omnibus malis.	<i>Ignem sui amoris accendat Deus in cordibus nostris.</i>	<i>Ignem sui amoris accendat Deus in cordibus nostris.</i>
3. noktornus	3. noktornus	3. noktornus
<i>Sancti Evangelii lectio sit nobis salus et protectio.</i>	Sancti Evangelii lectio sit peccatorum nostrorum remissio.	<i>Evangelica lectio sit nobis salus et protectio.</i>
Per sanctum Evangelium illuminentur corda fidelium.	Evangelica lectio sit nobis salus et protectio.	Divinum auxilium maneat semper nobiscum.
Per evangelica dicta deleantur nostra delicta.	Per evangelica dicta deleantur nostra delicta.	Ad societatem civium supernorum perducatur nos Rex angelorum.

Ezzel szemben az egyházi év ünnepeire minden úzus más áldásszövegeket ad, egyetlen ünnepnek sincsenek általánosan rögzült áldásai. A hétköznapi sorozatok is teljesen eltérőek. Ez a tény is azt a feltételezést erősíti, hogy a properizáció fejleményeként készült újabb tételek és sorozatok már helyben születtek, nem valamiféle ősi, közös örökség variálódásával, szétszóródásával keletkeztek. Nyugaton a properizációs igény nagyobb volt, a matutínumáldást inkább érezték változó tételnek. Az egyetemesen elterjedt alapsorozatok kevésnek bizonyultak, és a hétköznapiakra, ünnepekre új, egyéni áldásokat kötöttek. A properizáció összefüggésében a saját tétel mindig értékesebb a közös tételnél, és az úzus tételsorának sajátos, rá jellemző változatát hozza létre.

Ami az áldások egy sorozaton belüli helyének szilárdságát illeti, a „máriás” alapsorozatban szabad a sorrendjük, a vasárnapi alapsorozatban a sorrend meglehetősen kötött, az első három áldás helye a legszilárdabb:

1. Benedictiōne perpētua benedicat nos Pater aeternus.
2. Unigēnitus Dei Fīlius nos benedicere et adiuvāre dignetur.
3. Spīritus Sancti grātia illūminet sensus et corda nostra.

A középkori Európában tehát összességében sok és sokféle áldást használtak, ennek megfelelően többféle funkcióban. Jellemző, hogy Európát látványosan kettéosztja a Rajna-Alpok határvonal egy keleti és egy nyugati oldalra egyrészt a használt áldások mennyisége, másrészt a properizáltság foka tekintetében. Míg a vizsgált kelet-európai úzusokban kevés áldást mondtak és csak néhány alapsorozatot használtak, addig a nyugatiak bővebb tételkészlettel rendelkeztek, melyet időszakok és ünnepek szerint is differenciáltak új, helyi alkotásokkal. Az előbbieket inkább állandó tételnek, az utóbbiakat inkább változó tételnek érezték a matutínumáldásokat.

Hasonló elemzések végezhetők a zsolozsmaordinárium bármely más alkotóelemével is. E kutatások fontos történeti és tipológiai felismerésekre vezethetnek, segítenek az úzusok gyakorlatának megértésében, helyreállításában is.